

A HONFOGLALÁS A FOLKLÓRBAN ÉS A POPULÁRIS KULTÚRÁBAN, AVAGY A HONFOGLALÁS
NÉPHAGYOMÁNYÁNAK FORRÁSAI

MIKOS Éva

A konferenciára azzal a felkéréssel kaptam meghívót, hogy beszéljek a honfoglalás *népköltészetéről*. Levél fordultával azonban olyan címjavaslatot adtam le, amelyben a honfoglalás *folklórjáról* és annak írásos és egyéb forrásairól kívántam értekezni. Ha ugyanis csupán a honfoglalás *népköltészetéről* adnék elő, az egy rekordrövidségű előadás lenne, ami bizonyos szempontból persze erény, de talán hiányérzet maradt volna a tisztelt hallgatóságban.

Népköltészet alatt a 19–20. századi paraszti társadalom sajátos szellemi műveltségét értjük, ám e réteg a tárgyalt időszakban egyre csökkent. A paraszti kultúra zártsága mára teljesen megszűnt, a mezőgazdasággal foglalkozók lélekszáma a teljes népességnek csupán néhány százalékát teszi ki. Ma már tehát több mint ironikus lenne a földműveléssel foglalkozó embereket magyar népnek tekinteni. Ha, mondjuk, a 19. század második, illetve a 20. század első felének parasztságán kérjük számon a honfoglalás költészetét, statisztikailag relevánsabb kérdésfeltevés lenne, de csekély eredménnyel zárnánk vizsgálódásunkat. Ennek csak egyik oka az, hogy a történeti monda műfaja iránti érdeklődés nem volt jelentős, vagyis hiányoznak a gyűjtések. A másik ok, hogy e konferencia témája ekkor még nem is volt szerves része a paraszti műveltségnek. Ha a 20. század közepe táján, második felében keletkezett népköltészeti gyűjtéseket vesszük szemügyre, valamivel jobb eredményt kapunk, színesebb a kínálat, nagyobb a variánsok száma. Addig azonban még hosszú az út.

Ha a honfoglalás *folklórjáról* beszélünk, lényegesen több adathoz jutunk, annyihoz, amennyiért már talán érdemes végighallgatni egy ilyen előadást. Mert így a teljes társadalmi spektrum bevonható vizsgálatunk körébe, a folklór ugyanis, a köztudattal ellentétben minden korszakban, minden rétegben és minden kultúrában létező jelenség. Megfigyelhető az írásbeliségben, a sajtóban és egyéb médiumokban is, sőt e lehetőségeket nagyon könnyen és gyorsan használja ki.

A honfoglalás folklórja természetesen a középkorban kezdődik, mégpedig a hősköltéssel, amely mitikus alapokra épült, s a korai magyarság vezető rétegének hatalmát volt hivatva legitimálni. Ennek ellenére ma úgy képzeljük el, hogy mindenki ismerte ezeket a történeteket a honfoglalás korában. A magyar hősköltészet azonban még töredékeiben sem maradt fenn. Csupán három történetet ismerünk belőle, amelyeket a néprajztudomány történeti mondaként

definiál. A csodaszarvasmonda, az Emese-álma, vagy más néven turulmonda, valamint a fehér ló mondája latin nyelvű krónikáinkban őrződött meg, amelyek több száz évvel az események után keletkeztek. E hosszú idő alatt feltehetően jócskán átalakultak a történetek, eredeti jelentésük megkopott. Egyes, a szakmában napjainkra egyre marginalizálódó vélemények szerint a hősköltészet professzionális előadók, jokulátorok, igricek, énekesrendek kezén tovább élt még jó néhány évszázadon át, s nyomai számos folklórműfajban, például népmesében, balladában és több irodalmi műfajban is megtalálhatók. A feltárására irányuló igyekezet, amely történeti *források* és recens *összehasonlító* adatok segítségével történt, viszonylag kevés eredményt hozott, amely a teljes egykor létezett hősköltészeti hagyomány rekonstrukcióját és újraélesztését nem tette lehetővé. A latin nyelvű történeti irodalomba száműzött magyar honfoglalás narratíva a középkor derekától a kevés számú írástudó értelmiségi, illetőleg a rendi nemesség tulajdona lehetett évszázadokon át.

A néprajztudomány hivatalos álláspontja szerint a 19. század második felétől feltűnő, de ezt mindenképpen hangsúlyozni kell, *szórványos* népköltészeti adatok másodlagos folklorizáció eredményei. Ez nem másnak köszönhető, mint a 19. századnak, amely minden társadalmi réteg számára igénnyé tette a nemzeti eredetről való tudást. E tudás azonban az értelmiség soraiban született meg, s bár nem volt ebben szándékosság, mégis valamelyest a népköltészetre hasonlított.

Az identitás megteremtésének kiemelt – ha ugyan nem a legfontosabb – eszköze a narrativitás. A 19. század legfőbb törekvéseinek egyike a társadalom különböző rétegeinek polgárosítása, illetve a nemzeti tudat kialakítása, egységesítése, elterjesztése volt. A közösség tudatát Európa számos országában az eredetmondák alapozták meg, amelyek szerencsésebb nemzeteknél a törzsi társadalom korából származó mítoszok, illetve az azokból összeálló eposzok formájában vészelték át a századokat. A hazai értelmiség be kellett érje a fent említett három szüzsével, valamint az e célból is jól használható hun–magyar kontinuitás elméletével és a hozzá kapcsolódó – folklorisztikai szempontból – kiváló hunmondákkal. E mitikus narratívák alapján és segítségével a 19. század értelmisége nagyszabású mitológiaépítésbe kezdett, amelynek hatása irodalmi műveken, képzőművészeti alkotásokon is érzékelhető.

E középkori alapokon álló, de lényegében sajátosan a 19. századra jellemző honfoglalás-narratíva elterjesztésére, társadalmi térben való szétszórására nem volt azonban elegendő a kitüntetett szépirodalmi alkotások sora, más eszközre is szükség volt. Az írásbeliség széles társadalmi rétegekben ekkortájt kezdett elterjedni, és sajátos formái alakultak ki a tömegek szolgálatára. Ezeket magyarul elsősorban *ponyvanyomtatványoknak* nevezzük. Ez a kifejezés

azonban túlságosan sokféle jelentést hordoz, vagyis egyszerre használatos a 17–19. századi nagy példányszámú, ám még nem kifejezetten tömegkulturális jellegű kiadványok, majd a 19. század végétől jellemző kolportázs- és a mai szennyirodalom megnevezésére, s bizonyos jelentéseiben kifejezetten pejoratív, jobbnak látom a nyugat-európában használatos *populáris irodalom*, illetve *populáris olvasmányok* (a német populäre Lesestoffe szabad fordítása) deskriptív fogalmak bevezetését. A populáris irodalmat kezdetben a túlnyomó részben vallásos témákat közlő ponyvafüzetek jelentették, amelyek a 18–19. század fordulójától fokozatosan világiasodnak. A 19. század elejétől az elit műveltséghez közeli népkönyv műfaj is megjelenik a magyar palettán. A legtöbb világi témájú olvasmányt azonban a könyvnyomtatás kezdete óta folytonosan jelen lévő *kalendáriumok* közölték.

A populáris olvasmányok a könyvnyomtatás elterjedésétől kezdve előszeretettel használtak folklorisztikus elemeket: például mondaszüzskéket és -motívumokat, hogy mondanivalójukat minél érthetőbbé, egyszerűbbé tegyék az olvasással épp csak ismerkedő vagy e képességükkel ritkán élő felhasználók számára. A *mítoszok*, illetve *mondák* (a kettő közt lényegében strukturális különbség nincs, csak a használók társadalmi hovatartozásában) olyan egyszerű struktúrák, amelyek a gondolkodás alapvető szervező elvét jelentik, az ismeretek memóriában való rögzítését segítik. Ezek az egyszerű formák a történeti gondolkodással épp ismerkedő 19. századi parasztság, parasztpolgárság, illetve városi munkásság számára kapaszkodót jelentettek a történelmi ismeretek elsajátításához, történeti tudatuk kifejlesztéséhez. Később, a 19. század utolsó harmadában a közoktatás, az ifjúsági és szórakoztató, valamint a kolportázs-irodalom és a sajtó is felhasználták e kidolgozott struktúrákat, s teszik azt a mai napig.

A tömegekben értelmiségi hatásra kialakuló igényt a tudományos történetírás nem tudta kielégíteni. A tudomány a felvilágosodás korától fokozatosan távolodik az egyszerű, mitikus magyarázatoktól (ezeket levetközni persze soha nem tudja), ezzel párhuzamosan azonban egyre bonyolultabbá, áttekinthetlenné válik, vagyis képtelen teljesíteni a közérthetőség elvárását. Egyre szerteágazóbb, egyre több idegen nyelvi, történelmi, régészeti, általános nyelvészeti és néprajzi ismeretet igényel. Sőt nem is egységes, minden kritikus ponton többféle véleményt találhatunk. A legújabb szociálpszichológiai és kognitív pszichológiai vizsgálatok szerint az ember múltjáról való gondolkodásának két lehetséges módja van, amelyek kizárják egymást. Az egyik a tudományos, a másik pedig az angolul találóan folk historynak, magyarul *mindennapi történeti gondolkodásnak* nevezett, amely – a folklorisztika nyelvére lefordítva – tulajdonképpen a mondaszüzskéken keresztüli gondolkodást jelenti. A folk history narratívái azonban vékony szálon mindig kapcsolódnak a hivatalos

történetíráshoz és más tudományágakhoz, gyakran az onnan kieső, tudománytalannak minősített elképzelések válnak a népi történeti tudat részévé.

A honfoglalásról a 19. században alkotott, népszerűsítés céljára szánt, ponyvákon megjelent kép rendkívül sokat örökölt a középkori, valamint kora újkori történeti irodalom, továbbá az erre épülő felvilágosodás és reformkori szépirodalom nagyepikai alkotásaiból. A népszerűségi listát Heltai Gáspár, később Anonymus vezeti (a váltás nagyjából az 1830-as években következik be). A sort szépirodalmi alkotások folytatják: a felvilágosodás korának népszerű regényírója volt Dugonics András, *Etelka* című műve, egy a honfoglalás korában játszódó áltörténelmi regényfolyam az első igazi hazai regénysiker. Első darabja a 18. század utolsó évtizedében jelent meg, de több későbbi kiadást és folytatást is megért, ennek köszönhető, hogy még az 1850-es évek kalendáriumaiban is intenzíven érezteti hatását. A reformkor népszerű szerzőinek számító Czuczor Gergely és Garay János több rövidebb verses epikus művet is szenteltek a honfoglalás témájának, amelyek teljes egészükben vagy részleteikben, illetve átdolgozva is megjelentek a 19. század folyamán több kalendáriumban is. Vörösmarty Mihály *Zalán futása* című alkotása, amely a honfoglalási nagyepika egyik csúcsteljesítménye csak néhány motívum el-, illetve továbbterjesztésével hatott a populáris kultúrára. Petőfi Sándor kisebb költeményei, akárcsak Arany János *Buda halála* című verses epikus alkotása azonban szintén termékenyítően hatottak a ponyvairodalomra.

Aranynál meg kell állni egy pillanatra. Ő a 19. századi eposztörténet kulcsfigurája, hiszen többször is megfordult vele a témáról való esztétikai és társadalmi közgondolkodás. Aranyt erősen foglalkoztatta a *népeposz* gondolata, olyan művet szeretett volna létrehozni, amelyet visszatanulhatna a nép, a parasztság. Ennek érdekében foglalkozott az irodalmi eposz ponyvásításának gondolatával is. Bár nem az ő tudtával és beleegyezésével, de *Buda halála* című műve meg is jelent ponyván, a populáris irodalom szellemiségének kissé alárendelve. S szintén nem közvetlen hatásának köszönhetően, de a ponyvaírás mesterei is létrehoztak olyan hősköltészet-szerű alkotásokat, amelyekkel a népeposzprogramot kívánták megvalósítani – persze a maguk módján. S ha nem is túl nagy arányban, de szórványosan találhatunk adatokat e kevésbé értékes irodalmi művek paraszti környezetben való szájhagyományozódására is.

Hozzá kell még tenni egy fontos momentumot. A ponyvák szerzői, szerkesztői és kiadói nem ismerték a szerzői jogot, vagy legalábbis nem nagyon vettek róla tudomást: onnan szedgették ötleteiket, ahonnan tudták. A ponyvai szellemi javak csereberéje a 19. század közepétől, a kiadók és példányszámok ugrásszerű növekedésével felgyorsult. A kalendáriumok és ponyvanyomtatványok szövegei és képei mind intenzívebben hasonlítanak egymásra, sok esetben egymás variánsai, vagyis egy folklórrendszer részeinek tekinthetőek.

A honfoglalás elbeszélése három nagyobb szüzsébe rendeződött a 19. század második felének populáris olvasmányain, amelyeket további kisebb szüzsék egészítettek ki.

1. Az első típusba azok a szövegek tartoznak, amelyek a Bibliára, az ószövetségi *Kivonulás könyvére* támaszkodnak. Ezekben a honfoglalás a zsidó nép Egyiptomból való kivonulásával állítódik párhuzamba. A honfoglalást külső kényszer hatására és isteni sugallatra kell végrehajtani. A magyar nép szenvedései így párhuzamba állíthatóak Izrael népének hányattatásaival, amelyeket az elődök hősiessen viseltek el. Egyes szövegek egyenesen Mózzal rokonítják Árpádot, aki jó érzékkel találja meg népének új lakhelyét Pannónia dús legelőin, bővizű folyói partján. Árpád-Mózes isteni akarat végrehajtója, a magyar népet pedig a zsidó néphez hasonlatosan az Úr nagy tettek véghezvitelére választotta ki, s ennek feltétele az, hogy elhagyják eredeti hazájukat, és egy számukra sokkal kedvezőbb térségben találjanak maguknak új lakóhelyet. Így Pannónia, illetve a Kárpát-medence az Ígélet Földjével azonosítódik. Az elbeszélések e csoportját *biblikus narratíváknak* nevezhetjük.

2. A második csoportba azokat a szövegeket sorolhatjuk, amelyek mondák előadásával támasztják alá érvelésüket. Ez nem jelenti azt, hogy a többi típusban ne szerepelnének történeti mondák, csupán azt, hogy e tipológiai osztályban azok legitimáló szerepet játszanak. Így azt a benyomást keltik, mintha háttérükben egy egységes mitológiai rendszer állna, amelynek igazoló szerepében senki sem kételkedik. Ezt az elbeszéléstípust *mitikus narratívának* nevezhetjük. E szövegek a magyar (és esetleg a hun) narratíva keretébe rendezik az ősmagyarok új haza keresésére irányuló vállalkozását. Ezek a leggyakrabban azzal érvelnek, hogy az etelközi magyarok még ismerték Attila történetét a róla szóló (hős)énekek formájában, s ez motiválta őket Pannónia (vissza)szerzésében.

3. A harmadik narratívátípusra a *történeti narratíva* elnevezés illik, hiszen a magyarok bejövetelét békés hódításként, történelmi szükségszerűségként írja le. Itt a magyarok egy újabb erényével, a toleranciával ismerkedhetünk meg. A hódítók ugyanis nem hódítókként viselkednek, nem igázzák le az itt talált népeket, hanem a területnek a korábbiaknál békésebb uraiként éppenséggel a szabadságot hozzák el számukra. Több szöveg is kiemeli, hogy a Kárpát-medence korábbi urai rabszolgákként tartották földművelő népeiket, s ezt az igazságtalan rendszert a magyarok szüntetik meg. Az itt talált népek önként vállalták az újfajta uralmat, amely alatt az élet lényegesen könnyebb lett a számukra, mint azt megelőzően volt. Ez a megközelítés egyben az elterjedt negatív sztereotípiák eloszlatására is vállalkozik azzal, hogy a magyarok békés természetét, a hódítások szelíd voltát, Árpád és vezérei megfontoltságát hangoztatja. A magyarok legfőbb harci erénye csatáik cselességében és vezetőik furfangosságában, ravaszságában rejlik.

A biblikus narratíváknak két központi motívuma az, hogy a kivonulás külső és belső *kényszer* hatására történt, vagyis a szorongató ellenség/uralkodó hatalom és a rossz életkörülmények miatt indultak el a magyarok ázsiai hazájukból, tehát a honfoglalás egyfajta *menekülés*ként is felfogható. Míg a biblikus narratívákban a *kivonulás* és a vándorlás elbeszélése a leglényegesebb, a történeti narratívákban *bevándorlás*, a letelepedés kap hangsúlyt. A három nagy narratívához több kisebb is társul, amelyek a magyarok ősi vallásáról (a magyarok istenéről), illetve egy elképzelt ősmagyar kultúráról szólnak. Talán nem túlzás azt állítani, hogy ilyen jellegű honfoglalás-elbeszélésekkel napjaink sajtójában, s különösen az interneten is gyakran találkozhatunk.

Végül visszakanyarodunk oda, ahonnan elindultunk: a néphez és annak költészetéhez. A 19–20. századi folklórgyűjtésekben, amelyek a parasztság szájhagyományát rögzítették, a honfoglalási mondák és huntörténetek mellett feltűnik egy harmadik csoport is, amely a magyarság történelmének kezdeteivel és hőseivel kapcsolatos. Ez a szöveganyag a helyi mondáknak nevezett műfaj része, egy település és környéke valamely objektumához (például egy régi fához, forráshoz, várromhoz stb.) kapcsol bizonyos neves személyiségeket. (Bizonyára mindenki ismer saját szűkebb páttriájából olyan történetet, amely arról szól, hogy hol fordult meg Petőfi a szabadságharc idején.) Ha ritkán is, de olykor „Árpád apánk”-ról is megemlékeznek az ilyen elbeszélések. A jelenséget Keszeg Vilmos kolozsvári folklorista a *történelem lokalizálásának*, Pierre Nora francia szociológus pedig az *emlékezet helyeinek* nevezi. E narratívák feltételezhetően a 19. század utolsó harmadától a mindinkább erőre kapó tömegkultúra, így a populáris és ifjúsági irodalom, a köztéri szobrok és nemzetépítő rendezvények, mint például a millenniumi ünnepeksorozat hatására alakultak ki. A nép a külső információkat a saját nyelvére fordította le, ismereteit mondaszűzsékbe transzformálta.